

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 27-277:271.2-1

*Горбань О.В.
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Мартич Р.В.
Київський університет імені Бориса Грінченка*

ФЕНОМЕН ЖИВОГО В РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЯХ СХІДНОЇ ПАТРИСТИКИ

В статті здійснена реконструкція феномену живого через призму релігійно-філософських ідей представників східної патристики. Встановлено, що найбільш характерними особливостями ранньохристиянського релігійно-філософського дискурсу в питаннях про живе стали креаціонізм і теоцентризм як принципи ієрархічного впорядкування та субординаціонізм як вчення про нерівнозначність складових ієрархії у залежності від ступенів моральної досконалості. Зроблено висновок, що східна патристика, заклавши основи християнського богослов'я, з одного боку, здійснила синтез античної філософії та християнства, з іншого – стала ретранслятором їх ідей у подальший розвиток духовної культури, гуманістична дія яких відчувається й дотепер. Отці східної церкви відстоювали та утверджували ідеї цінності живого як творіння Божого, трепетного ставлення до нього, обожнюючи будь-який прояв життя, наділяючи його духовно-моральними вимірами.

***Ключові слова:** життя, феномен, буття, патристика, креаціонізм, теоцентризм.*

***Горбань А.В., Мартич Р.В. Феномен живого в религиозно-философских идеях восточной патристики.** В статье осуществлена реконструкция феномена живого через призму религиозно-философских идей представителей восточной патристики. Установлено, что наиболее характерными особенностями раннехристианского религиозно-философского дискурса в вопросах о живом стали креационизм и теоцентризм как принципы иерархического упорядочения и субординационизм как учение о неравнозначности составляющих иерархии в зависимости от степени нравственного совершенства. Сделан вывод, что восточная патристика, заложив основы христианского богословия, с одной стороны, осуществила синтез античной философии и христианства, с другой - стала ретранслятором их идей в дальнейшее развитие духовной культуры, гуманистическое действие которых ощущается до сих пор. Отцы восточной церкви отстаивали и утверждали идеи ценности живого как творения*

Божьего, трепетного отношения к нему, обожая любое проявление жизни, наделяя его духовно-нравственными измерениями.

Ключевые слова: *жизнь, феномен, бытие, патристика, креационизм, теоцентризм.*

Horban O., Martych R. The phenomenon of the living in the religious and philosophical ideas of oriental patristics. The article reconstructs the phenomenon of the living through the prism of religious and philosophical ideas of the representatives of Eastern patristics. It has been established that the most characteristic features of the early Christian religious and philosophical discourse in matters of the living were creationism and theocentricism as the principles of hierarchical ordering and subordinationism as the doctrine of the unequal components of the hierarchy depending on the degree of moral perfection. It is concluded that eastern patristics, laying the foundations of Christian theology, on the one hand, carried out a synthesis of ancient philosophy and Christianity, on the other hand, became a relay of their ideas in the further development of spiritual culture, the humanistic effect of which is still felt. The Fathers of the Eastern Church defended and affirmed the ideas of the value of the living as God's creation, a reverent attitude towards him, adoring any manifestation of life, endowing it with spiritual and moral dimensions.

Keywords: *life, phenomenon, being, patristics, creationism, theocentricism.*

Життя є феноменальним проявом існування буття. Питання виникнення живого, його функціонування, наступної трансформації в живі та неживі форми прояву матеріального світу завжди цікавили людство на протязі всього часу його існування. З моменту виникнення науки усвідомлення фрагментарності знань про життя лише підсилювало творчі інтенції людини, наслідком чого стало формування складної пізнавальної ситуації, яка вимагає комплексного дослідження в його багатовимірності та різноманітних формах прояву. На сьогодні можемо констатувати, що більш глибоке проникнення в таїни життя лише засвідчує нові горизонти в царині неосяжного, виявляє його розмаїтість і складність, вимагає застосування в процесі пізнання не лише суто наукової методології, але й звернення до синкретичних, в тому числі релігійних, основ людської свідомості.

Наразі науковий інтерес викликають релігійно-філософські ідеї життя, як синтез протонаукового та теологічного підходів, які мали в своїй основі спільну теоретико-методологічну базу [1, с. 55-59]. Актуальність сучасного вивчення даної проблематики зумовлюється також помітним зростанням ролі релігії в соціумі, а в контексті християнської цивілізації – перехід до "нового" християнства, де, зокрема, особливого звучання набувають ідеї мислителів східної патристики [2, с. 93-103].

Саме тому, **метою нашої статті** є дослідження витоків релігійно-філософських ідей у вивченні феномену живого.

Насамперед слід зазначити, що значний ідейний вплив на становлення релігійно-філософських ідей вчення про живе здійснила антична філософія. Уявлення про живе в античній філософії розкриває основні підходи до осмислення сутності живого в давньогрецькій традиції. В античності питання про виникнення та становлення всього існуючого розгорталось як пошук першооснови. Першопочатком усіх речей вважалися

різні субстанції: вода (Фалес), повітря (Анаксімен), вогонь (Геракліт) або ж взаємодія всіх елементів (Емпедокл). Згодом на зміну якісно субстратному першоначалу приходять більш абстрактне його розуміння. Перші прояви останнього знаходимо вже у давньогрецьких атомістів. Проте і їх розмисли ще несуть на собі відбиток антропоморфності, адже всі першоеlementи наділялися людськими якостями й рисами. Так в античній філософії намітився перший із двох підходів до осмислення сутності живого – матеріалістичний, в основі якого лежало уявлення про те, що живе може виникнути з неживого, органічне – з неорганічного під впливом природних чинників (Фалес, Анаксимандр, Анаксімен). Античні філософи стверджували, що походження людини багато в чому було подібне до походження тварин: ті й інші утворилися внаслідок злиття і трансформації початкових стихій у частини й органи, які під дією тепла сполучалися в тіло (Демокріт). Так складалася концепція самозародження живого з неживого.

Нового звучання ця ідея набула у філософії Арістотеля: поруч із народженням живих істот від подібних до себе, вказував він, відбувається і завжди відбувалося їх самозародження з неживої матерії. Критерієм відмінності живого від неживого античний мислитель вважав ентелехію – «життєву силу», дієвий чинник, від якого залежать усі прояви життя. Втім, Арістотель не лише описував світ живого, але й заклав традицію систематизації його проявів, зокрема видів тварин. Цілісність, на думку Арістотеля, – головна ознака живого організму. При цьому людина ще й «наділена духом, розумом і здатністю до суспільного життя» [3, с. 71].

Твердження, за якими життя вважалось наслідком божественного творчого акту і тому усім істотам властива особлива, не залежна від матеріального світу сила, що і спрямовує усі життєві процеси, склали основу ідеалістичних поглядів на проблему пошуку першооснови. Найяскравіше дана концепція відстежується у філософії Платона в ідеї «деміурга» – творця світу та всього живого, який і упорядковує Всесвіт й усіх живих істот у ньому. За Платоном, лише ті істоти набувають статусу живих, які мають душу, що стає причиною саморуху. Особливого, морального наповнення, за Платоном, надає життя людина.

Виникаючи в світоглядних еманациях як специфічна форма неоплатонізму, ранньохристиянський дискурс концептуалізує уявлення про живе через біблійні ремінісценції у працях мислителів отців Церкви. Рефлексивне поле ранньохристиянських учень про сутність живого розгортається між двома полюсами: з одного боку, – істини Одкровення, відступ від яких є неприпустимим, з іншого – потреба пізнати Творця у його творінні, углядіти в ньому відблиск вищої мудрості. Саме в царині патристичного філософування змінюються орієнтири: авторитет Святого Писання перевершує значення філософських текстів. Ці установки накладають відбиток на ранньохристиянські вчення про живе, в яких віддзеркалюється пріоритетність біблійних тлумачень. Зокрема, осмислення ідеї походження живого в східній патристиці здійснювалося через її біблійну інтерпретацію, – вперше виражену ідею творення з «нічого». Творення живого наразі виступає не як природний акт, а як акт волі, який мав своє начало. Так уявлення про творення живого в Біблії розгортається, власне, на двох смислових рівнях: з одного боку, воно включене в процес космогенезу як виникнення частини Всесвіту, з іншого – в складну систему зв'язків з іншими елементами розумно облаштованого світу. Причому в

наслідок свого походження жива істота наділена здатністю змінюватися, переходити з одного стану в інший. Критерієм визначення живого в Біблії є так званий «дух життя». В Біблії запропоновано, як методологічний принцип, визначення живого як наявності у субстанції «духу життя», вселеного в неї Богом, а як головний критерій – здатність жити і продовжувати свій рід. Однак із часом Ігнатій Антіохійський звернув увагу, що поділ живого на видиме й невидиме, тотожний діаді «тілесне – духовне» і може бути представленим у поняттях «плоть» і «дух», що суперечить розумінню «живого» і «Божественного».

Необхідність розв'язання означеного протиріччя змусила у другій половині IV століття нашої ери активізувати процес оформлення концепцій живого у християнській релігійно-філософській традиції, щоразу спрямовуючи його до більшої відповідності вірі. У контексті визначення сутності живого коло найбільш обговорюваних проблем у працях представників східної патристики складали: обґрунтування первинності істини Одкровення над чуттєво-раціональним пізнанням; положення про постання живого внаслідок безумовно-довільного створення його Богом; з'ясування характеру взаємовідносин між Богом та іншими живими іпостасями; обґрунтування нетотожності понять «творення» – «народження»; вибудовування ієрархічної структури живого; співвідношення духовного і матеріального в не самосущих живих істотах, передіснування душі.

Раннє християнство за основу взяло ідею про самозародження життя з Біблії (наївна розповідь про те, як бджоли зародилися в нутрощах загиблого лева), яка, у свою чергу запозичила цей переказ з містичних сказань стародавніх Єгипту і Вавилону. Богословські авторитети кінця IV – початку V ст., яких традиційно прийнято називати «отці християнської церкви», поєднали ці сказання з ученням неоплатоніків і розробили на цій основі свою містичну концепцію походження життя [4, с. 15]. Загалом покладені в основу праць ранньохристиянських філософів містичні, а отже, ірраціональні християнські догми становлять певний фундамент релігійно-філософського дискурсу щодо ідеї живого. Однак концептуальні основи християнського світобачення закладено в текстах Біблії.

Біблійний креаціонізм, що передбачає акт творення як чудесне породження дією Божественної волі (Бут. 1:3), згадується у знаменуванні матеріального світу (Бут. 1). Саме в біблійній традиції вперше виражена ідея творення «з нічого» (2 Мак. 7.28). Творення живої природи виступає як акт волі, а не природний акт. Творення – акт, що має початок, тому в силу свого походження живе буде істотою, що підлягає змінам, переходу з одного стану в інший. Виникнення живого через творення є виявом божественного бажання «єдиного обґрунтування тварного» [5, с. 155].

Слід відзначити, що антична філософія не знала поняття «творення» саме у такому значенні цього терміну. Деміург Платона – це не бог-творець, а радше облаштовувач всесвіту. «Бути» для еллінської думки – значило «бути в якомусь порядку». Тому ідеєю творення «з нічого» біблійний релігійний дискурс долав античну філософську традицію.

Біблійний дискурс запропонував як методологічний принцип визначення живого наявність у субстанції «духу життя», вселеного в неї Богом, і як головний критерій – здатність жити і продовжувати свій рід. У філософії та теології отців церкви, зокрема представників східної патристики, цей підхід знайшов своє продовження.

Автор першої універсальної теоретичної богословської системи Климент Александрійський, вважав, що Логос творить, організовує увесь світ. З іншого боку, поглиблюючи розуміння Логоса-Сина, посилювалось креативне начало світу і живого. Дотримуючись біблійного поділу живих субстанцій на тілесних та духовних, Климент Александрійський акцентує на їх однаковій сутності – вони є твореними, а тому і спосіб життя у них однаковий – споглядати і дотримуватись поміркованості й стриманості. Як бачимо, проявляється гностична і морально-етична спрямованість ранньохристиянського релігійно-філософського дискурсу. Для Климента Александрійського наука є допоміжним засобом для віри, а справжній «гнозис» включає в себе обов'язково досягнення найвищої моральної досконалості.

Другим видатним представником Александрійської школи був Оріген. Як учень Климента Александрійського, він наслідує концепцію Логоса і виникнення всього живого з Логоса, який надає «тілесній природі» мінливого характеру та забезпечує перехід з однієї сутності (природи) до іншої, створюючи роди та види в ієрархії живого. Різноманітні душі знаходять собі оселю в тілі, а душа в тілі – це рухома причина живого організму. Тілесне життя – найпочесніше. Живі істоти мають також розподіл за видом руху: одні – ті, що діють за вродженими безумовними рефlekсами або за набутими, умовними рефlekсами (тварини); інші – ті, що мають розум і керують свідомо власними діями (люди).

Наявна матерія завжди існує з якісними характеристиками і використовується для «створення будь-яких форм і видів» рослин і тварин [6, с. 107]. Особливе місце Оріген надавав безперервності існування тілесної природи, яка «має здатність до різноманітних перетворень», утворюючи при цьому «різноманітні роди» та види організації живого. Будь-які поживні речовини, які людина споживає, перетворюються на субстанцію тіла [6, с. 106]. Цим судженням Оріген завбачив дослідження ідеї про фізіологічні процеси в живому, які було розкрито у подальших вченнях Григорія Ніського, Немезія Емеського, Іоанна Дамаскіна.

Класифікаційною основою до розмежування живого у Орігена є розділення «розумової природи» відповідно до різновидів «тілесної природи» [6, с. 325–326]. У богословській системі Орігена акцентовано, що всі розумні істоти утворюють спільно єдину ієрархію буття, місце в якій залежить від ступеня їх моральної досконалості.

Значний внесок в становлення релігійно-філософського дискурсу щодо ідеї живого вніс Григорій Ніський. У своїх міркуваннях щодо організації живого він спирався на праці Василя Великого, зокрема, доповнив його працю «Шестоднев», де розкрив природу людини та певною мірою окреслив уявлення про живе [7, с. 7-8].

Серед його уявлень про живе, як данина традиції фігурує догмат про творення [8, с. 117]. Мислитель розділяє суще на видимий і невидимий світ. У видимому світі всі істоти займають певне положення. Все живе належить до видимого світу, знаходиться між небом і землею. Живе, на думку Григорія Ніського, – окраса світу. Так, землю прикрашають рослини і худоба, небо і повітря, плаваючі й літаючі тварини. Окрім того, святий отець поділяє живих істот на словесні (люди) і безмовні (тварини). Господарем живого світу є людина, вона має подвійну природу: божественну і тваринну [7, с. 14]. Завдяки божественній природі, першість у людині посідає Розум, але разом із тим через належність до природи тваринної, їй властиве спілкування і природна схожість із

безмовними істотами. Однією з характерних ознак подібності живого, на думку богослова, є статева розмежованість на чоловічу й жіночу істоти, що передбачає схожий спосіб відтворення [7, с. 59]. Подібною є і необхідність харчуватися для підтримки життєдіяльності організму. Людину вирізняє ще й те, що вона наділена здатністю до сприйняття «сушого через зір і слух», а також його «розумінням». Найхарактернішою особливістю людини є Розум, який через органи відчуття сприймає видиме (зір) та розуміє промовлене (слух) [7, с. 62]. Прямоходіння виокремлює людину з-поміж «іншого тваринного», воно, на думку Григорія Ніського дає їй право «управляти» і підносить її «царську гідність», тобто це є ознака соціалізації, яка виділяє її з-поміж решти живих істот [7, с. 21].

Ієрархічна послідовність живого, на думку мислителя, проявляється у вчені про «життєву силу», де вся жива природа створювалася послідовно від простішого до складнішого. Людина, за Григорієм Ніським, має дві природи (сутності): створену і нестворену, як «словесна» істота, вона володіє мовою, яка виконує функцію вираження думок, керованих розумом [8, с. 79]. Твердженням, що людина володіє здатністю до оновлення для подальшого досягнення нескінченності самоудосконалення на шляху її духовного сходження Григорій Ніський вніс суттєвий вклад у розвиток християнської теології та філософського знання.

Містичну біблійну традицію пізнання живого розвивав Максим Сповідник. Дотримуючись традиції писемності чернецького аскетизму «про творче начало і причину всього живого», він вважав, що «все існуюче приведенне в буття з нічого» [9, с. 300]. Існуюче живе, Максим Сповідник, поділяє на видиме і невидиме, тілесне і безтілесне [10, с. 133]. Тілесному властиве стиснення, розширення, розділення, все інше, що не має таких ознак, є безтілесним, до чого й належить душа [10, с. 109]. Для живого, як «всього народженого» характерною є властивість руху [10, с. 114]. А всі живі істоти отримують «життєвий рух» з «душі». Так, одні живі тіла приведені в рух душею розумною (людина), інші (тварини) – нерозумною, треті (рослини) – безчуттєвою. Максим Сповідник виокремлює «сили», властиві душам. Одні з них «забезпечують життя, інші ріст, що властиве рослинам, а тварини мають здатність до уяви і володіють бажаннями». Водночас, для людини характерною є здатність до мислення і розуміння [9, с. 174].

При пізнанні походження живого, на думку Максима Сповідника, необхідно виходити з того, що все створене божественним промислом і дослідження і пізнання його «непідвласне людському розуму» [9, с. 186].

Узагальнення ранньохристиянського релігійно-філософського дискурсу в рамках східної патристики щодо ідеї живого відбулося у творчості Іоана Дамаскіна. Мислитель окреслив характерний на той час загальний зміст бачення природи, включаючи систему поглядів про живе. Так, за його твердженням, усі існуючі істоти за способом виникнення належать до створених, або ж нестворених. Істоти створені мають здатність «змінюватись» (розвиватись в процесі життя) [11, с. 8]. Усе живе Іоан Дамаскін поділяє на сутності мислительні (ангели, душі й духи); словесні (люди) і нерозумні (тварини) [11, с. 9-22]. Поява живого виключає можливість випадкового його виникнення [11, 9–10]. Дамаскін виокремлює «першопочаткову іпостась для будь-якого виду» (ненародженого), з якого «вони могли би народитися» [11, с. 13]. Людина маючи таку ж природу, яка властива всьому живому «підлягає народженню, тлінню, розмноженню, наділена тілом,

людині властива стать: чоловіча чи жіноча» [11, с. 26]. Вона володіє розсудливістю, що досягається умом, «силою, виглядом чи образом, вдачею, темпераментом, гідністю, поведінкою» [11, с. 35], те ж стосується й іншого живого [11, с. 36].

Відповідно до біблійної традиції Іоан Дамаскін стверджує, що живі істоти вперше зародилися в воді (Бут. 1.20). Найпершими з'явилися рослини, їх породила земля, яка потім «породила тварин, малих і великих, китів, драконів, риб плаваючих у воді, птахів пернатих». Таким чином, на думку мислителя, «через птахів з'єднуються між собою вода, земля й повітря, тому що вони виникли з води, живуть на землі й літають в повітрі» [11, с. 105]. Подібно пояснюється походження земноводних, звірів і домашньої худоби. Все це земля «породила для домашнього користування» [11, с. 109]. Тварини за призначенням поділяють: для харчування (олені, вівці, кози), для служіння (верблюди, воли, коні), для розваг (мавпи, папуги). Схожий розподіл застосовано до рослин. Одні з них приносять плоди, другі – використовуються в їжу, треті – дані для насолоди, четверті – використовуються для лікування хвороб. Усі види тваринного і рослинного світу створені для людських потреб [11, с. 109]. Людина маючи душу безтілесну, безсмертну (жива сутність), володіє розумом і умом [11, с. 121], діє за допомогою «органічного тіла», а через волю може підлягати змінам [11, с. 122].

Між усіма створеними живими істотами Іоан Дамаскін наводить подібності [11, с. 123]. З неодухотвореним спільне у людини є те, що їх тіла складаються, як він вважає, з чотирьох стихій. З рослинами так само, але крім цього, вони мають подібні властивості, а саме: живляться і ростуть, породжують насіння і народжують. Із тваринами (Дамаскін називає їх «нерозумними») спільне виявляється в усьому зазначеному вище, а також у існуванні «потягу», тобто володінні емоціями (гнів, бажання), почуттями і здатністю рухатися за внутрішнім спонуканням.

Усьому живому властиві сили, що поділяються, за Дамаскіном, на душевні (залежать від волі), рослинні або живильні (забезпечують живлення, ріст організму і розмноження) та тваринні (сила утворення насіння, сила народження) [11, с. 126–127]. Мислитель виокремлює чотири роди життя: божественне, рослинне (живильне), чуттєве і розумне. Життю рослинному властиве живлення, ріст, розмноження; життю чуттєвому властива відповідність природному потягу; життю розумному і розсудливому – вільний рух (обдумані дії), бажання, що властиво всім людям [11, с. 231].

Отже, внаслідок духовно-релігійних шукань отців церкви у релігійно-філософському дискурсі утвердився погляд на становлення живого як на один із етапів космогенезу. Поняття «творення» набуло концептуального значення, оскільки окреслило модус походження. Причиною і творцем усього живого утверджувався Бог як Вічне життя. Постання живого пов'язувалося із началом, яке передбачало перехід із небуття в буття, тобто змінюваність, плинність, рух. В основі ієрархії вбачалась поступовість, організація від нижчого до вищого, від простішого до складнішого.

Таким чином, найбільш характерними особливостями ранньохристиянського релігійно-філософського дискурсу в питаннях про живе стали креаціонізм і теоцентризм як принципи ієрархічного впорядкування та субординаціонізм як вчення про нерівнозначність складових ієрархії у залежності від ступенів моральної досконалості.

Східна патристика, заклавши основи християнського богослов'я, з одного боку, здійснила синтез античної філософії та християнства, з іншого – стала ретранслятором їх

ідей у подальший розвиток духовної культури, гуманістична дія яких, зокрема в освіті, відчувається й дотепер [12, с. 84-95]. Отці східної церкви відстоювали та утверджували ідеї цінності живого як творіння Божого, трепетного ставлення до нього, обожаюючи будь-який прояв життя, наділяючи його духовно-моральними вимірами [13, с. 93-106].

Основою ранньохристиянського осмислення живого часто виступала така форма ірраціоналізму, як містицизм, який в окремих випадках переплітався з елементами раціоналізму. Подібне мислення дає можливість передати взаємозв'язок непізнаного (трансцендентного) із земним (реальним) буттям. Містична форма сприйняття навколишнього світу відкривала шлях до осмислення теологічних істин. Увесь процес пізнання живого визначався вірою у трансцендентне, а поняття живого, його організація загалом, ґрунтувалося на біблійній картині світу.

Література:

1. Горбань А.В., Мартич Р.В., 2017, Феномен «живого» в контексте сучасного православного дискурсу, Наукові праці Чорноморського національного університету ім. Петра Могили. Серія Філософія, Т. 300, Вип. 288, с. 55-59.
2. Horban O., Martych R., 2017, Basic approaches to the definition of the essence of the concept of "living", Studia Warminskie, 54, p. 93-103. DOI: <https://doi.org/10.31648/sw.37>
3. Аристотель, 2000, Політика, Київ, Основи.
4. Опарин А., 1957, Возникновение жизни на Земле, Москва, Издательство АН СССР.
5. Лосский В., 1991, Очерк мистического богословия Восточной церкви, Мистическое богословие, Киев, Путь к истине.
6. Ориген, 1993, О началах, Сочинение Оригена, учителя Александрийского (III в.), Новосибирск, ИПЧ «Лазарев В.В. и О».
7. Нисский Григорий, 1995, Об устройении человека, Санкт-Петербург, Аксиома.
8. Нисский Григорий, 2003, Опровержение Евномия, Краснодар, Глагол.
9. Исповедник Максим, 2004, Избранные Творения, Москва, Паломник.
10. Исповедник Максим, 2007, Письма, Санкт-Петербург, Издательство СПб ГУ.
11. Дамаскин Иоанн, 2007, Точное Изложение православной веры, Москва, ДАР.
12. Горбань О., 2017, Освітній потенціал православного віровчення про «живе», Освітологічний дискурс, 3-4 (18-19), с. 84-95. DOI: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2017.3-4.8495>
13. Horban Olexander, Martych Ruslana, 2018, Axiological determinants of the doctrine of "living" in modern bioethic discourse, Studia Warminskie, 55, p. 93-106, DOI: <https://doi.org/10.31648/sw.3064>

УДК 230.2 : 252.6

Морозова Д.С.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ЧИ БУВ СВТ. ІОАН ЗОЛОТОУСТ КОМУНІСТОМ?

Статтю присвячено «комуністичній» утопії, яку висловив свт. Іоан Золотоуст 400/401 року в коментарі на Діяння апостолів, а також в інших проповідях. Зіставляючи соціальну візію Іоана з іншими історичними зразками комуністичної думки, автор